Kur'an'ın Nüzûlünde Taaddüt/Tekerrür Problemi

Mehmet OKUYAN*

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in tarihin belli bir zaman diliminde, belli bir coğrafyada ve yine belli bir ilk muhatap kitlesine hitaben nâzil olduğu gerçeği göz önüne alındığında, yirmi küsur senede peydepey inen bu ilâhî kelamın nesnel anlamını tespit konusundaki en temel koşullardan biri, nüzul ortamının, diğer bir deyişle vahyin tabiî, tarihsel ya da olgusal bağlamının bilinmesidir. Burada sözü edilen bağlam, vahyin indiği yer, zaman, nüzule sebep teşkil eden hadise ya da şahıslar gibi unsurlardan oluşmaktadır. Kuşkusuz, bu unsurlar da büyük ölçüde esbâb-ı nüzul rivayetlerinde saklı bulunmaktadır.[1] Zira esbâb-ı nüzul, nüzul ortamında meydana gelen bir hadise veya Hz. Peygamber'e yöneltilmiş bir soruya, vuku bulduğu günlerde, bir veya daha fazla ayetin, tazammun etmek (hadiseyi-soruyu kapsayan nitelik ve özellikleri içermek), cevap vermek veya hükmünü açıklamak üzere inmesine vesile teşkil etmekte; dolayısıyla vahyin nazil olduğu ortamı resmetmektedir.[2] Esbâb-ı nüzul'ün vahyin nâzil olduğu tarihsel ortamı resmeden bir özelliğe sahip olması, Kur'an'ın sağlıklı şekilde anlaşılması noktasında ayetler arasında varolduğu ifade edilen müşkillerin halledilmesi, Kur'an pasajlarındaki müphem ifade birimlerinin açıklığa kavuşturulması ve hasr şüphesinin ortadan kaldırılması[3] gibi olumlu katkılar sağladığı kuşkusuzdur.

Ancak, esbâb-ı nüzul'ün söz konusu olumlu katkılarının yanı sıra, büyük ölçüde müfessirlerin anlayışlarından kaynaklanan birtakım olumsuz katkıları da söz konusudur. Sözgelimi, ayetin belli bir sebep üzerine inmiş olmasından hareketle, ilahi mesajın yerel ve tarihsel bir çerçeve ile sınırlandırılması, şahısların ebedileştirilmesi ve özellikle mezhebî kabulleri onaylatma maksadıyla istismar edilmesi gibi problemleri bu bağlamda zikretmek mümkündür.[4]

Kuşkusuz, burada sözünü ettiğimiz problemler, yalnızca esbâb-ı nüzul konusunun genel çerçevesi için söz konusudur. Bunların yanında bir de esbâb-ı nüzul rivayetleri arasında ortaya çıkan ve daha spesifik bir mahiyet arzeden problemler mevcuttur. İşte bunlardan biri de, çalışmamıza konu teşkil eden "taadüdü'n-nüzul" veya "tekerrürü'n-nüzûl" problemidir.

Esbâb-ı nüzulde taaddüt probleminin iki boyutu vardır. Biri, herhangi bir Kur'an pasajının -ki bu bir veya birkaç ayet yahut müstakil bir sure olabilir- farklı sebeplere binaen ayrı ayrı zamanlarda iki kez inmesi (tekerrürü'n-nüzûl); diğeri de aynı sebebe binaen birden fazla ayetin nâzil olmasıdır. Bu ikinci boyut, ilkinden bağımsız olmayıp, onun mantıksal tamamlayıcısı niteliğindedir.[5] Bu itibarla biz de çalışmamızda yalnızca nüzûlün tekrarı, yani herhangi bir Kur'an pasajının farklı sebeplere binaen farklı zamanlarda en az iki defa indiği varsayımına dayanan problemi incelemekle yetineceğiz.

1. Taaddüdü Kabul Edenlerin Değerlendirmeleri:

"Taadüdü'n-nüzul" veya "tekerruru'n-nüzûl" proble-

---

* Yrd.Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniv., İlahiyat Fakültesi

1. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Ebû İshâk İbrâhim b. Musa eş-Şâtıbî, **el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şerîa**, Beyrut, 1997, III, 311-316.
2. Ahmed Nedim Serinsu, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, İst., 1994, s. 68.
3. Bedrüddîn Muhammed b. Abdillah ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trs., I, 23; Mennâ Halil el-Kattân, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1993, s. 79-82; İshak Yazıcı, "Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'an Tefsirindeki Önemi", **O.M.Ü.İ.F. Dergisi**, s: 2, Samsun, 1987, s. 117-128.
4. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. İzzet Derveze, **el-Kur'anü'l-Mecid (Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması)**, çev. Vahdettin İnce, İst., 1997, s. 185-191; Serinsu, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, s. 232-258.
5. Nasr Hâmid Ebû Zeyd, **Mefhûmu'n-Nass: Dirâse fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Kahire, 1993, s. 129.

mi, gerçekte esbâb-ı nüzulle ilgili rivayetlerin çeşitliliğinden ve bu çeşitliliğin yol açtığı çelişiklikten kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, bazen bir ayet ya da surenin iniş sebebine ilişkin birden fazla rivayet nakledilmekte ve bu rivayetler arasında sebeb-i nüzulü ifade etmede delil olan rivayeti belirleme noktasında birtakım tercih kriterlerine başvurulmaktadır. Bu kriterler çerçevesinde şayet bir ayet hakkında nakledilen rivayetlerden biri sahih, diğeri değilse sahih olan kabul edimektedir. Her iki rivayet de sahih ve ravilerden biri olayı görmüş, diğeri duymuşsa, bu durumda nüzul ortamında cereyan eden hadiseyi bizzat gören ravinin (sahabî) veya ondan nakledenin (tâbiî) rivayeti tercih edilmektedir. Eğer her iki rivayet de sahih nitelikli olup, birini diğerine tercih ettirecek bir sebep de mevcut değilse, iki hadisenin zaman aralığı bakımından diğerine yakın olması şartı ile araları uzlaştırılmaktadır. Böylece sebebin taaddüt ettiği yani birkaç kez tekrar ettiği sonucuna varılmakta ve ayetin birden çok nüzul sebebinin varolduğu kabul edilmektedir. Şayet iki olayın birbirine yakın zamanlarda meydana geldiğini kabul etmek de mümkün değilse, o takdirde de hiçbir rivayeti heder etmeme endişesiyle ayet ya da surenin birden fazla indiğine hükmedilmektedir.[6]

Klasik tefsir usûlünde genel kabul gören bu yaklaşım, herhangi bir ayet ya da surenin farklı sebeplere binaen birden fazla inmesinin pekala mümkün ve makul bir durum olduğunu varsaymaktadır. Nitekim, İbn Teymiyye (ö. 728/1327),[7] Zerkeşî (ö. 794/1392)[8] ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi klasik dönem alimlerinin yanı sıra Zerkânî,[9] Subhi es-Sâlih,[10] Sâbûnî[11] ve İsmâil Cerrahoğlu[12] gibi son devir ilim adamları da, nüzulün tekrarının imkanını savunanlar arasında yer almaktadır.

Gerçekte, bu problemin temelinde aynı ayet hakkında nakledilen değişik sebeb-i nüzul rivayetlerinin bir şekilde uzlaştırılamaması olgusu yatmasına karşın, bu görüşü savunan alimlerden bazıları, meselenin bu boyutunu bir yana bırakarak, nüzulün tekerrürüne ilişkin birtakım hikmetlerden söz etmişlerdir. Sözgelimi Zerkeşî, bunun hikmetini, "nüzulü tekrar eden Kur'an pasajının şanını yüceltmek ve unutulma endişesinden dolayı (yeniden) hatırlatmak" şeklinde izah etmektedir.[13] O, hikmetin keşfine yönelik bu ifadesinin ardından da Fâtiha ve İhlâs surelerinin yanı sıra, Hûd 11/114, İsrâ 17/85, Tevbe 9/113 ve Kasas 28/56. ayetlerin, söz konusu hikmetlere binaen ikişer defa indiğini belirtmektedir.[14]

Zerkeşî'nin konuyla ilgili bu yaklaşımı Suyûtî tarafından da aynıyla kabul görmüştür. Hatta Suyûtî, bir adım daha ileri giderek iki veya daha fazla vecihle okunan kıraatlerin de pekâla bu kapsama dahil edilebileceğini, zira Müslim'in Übey b. Ka'b'dan naklettiği, yedi harfle okuma ruhsatından söz eden rivayetin buna delil olduğunu belirtmekte ve ardından Sehâvî'nin *Cemâlü'l-Kurrâ*'sına atfen şunları kaydetmektedir: "Sehâvî, Fatiha suresinin iki defa indiğini belirttikten sonra şöyle der: 'Şayet bu surenin ikinci kez inmesindeki fayda nedir?' diye sorulursa, buna şöyle cevap veririm: Bu surenin önce bir harf üzere inmiş olması, ikinci inişiyle de 'mâlik-melik' ve benzeri vecihlerinin tamamlanmış olması caizdir".[15]

Burada şunu belirtmek gerekir ki, Zerkeşî'nin, nüzulün tekerrürü hususunda rivayetler arasında tercihte bulunmaya yönelik hiçbir kriterden söz etmemesi ve konuyu doğrudan hikmetle irtibatlandırması, onun yaşadığı dönemde (hicrî VIII. asır) söz konusu kriterlerin sebeb-i nüzul rivayetlerine tatbik edilmediğini düşündürmektedir. Öte yandan, son devirde kaleme alınan tefsir usûlü eserlerinde zikredilen tercih kriterleri ile, bu kriterler çerçevesinde sunulan örneklerin tamamıyla Suyûtî'nin *el-İtkân*'ından aktarılmış olmasından hareketle, bahse konu kriterlerin en erken Suyûtî tarafından gündeme getirildiğini söylemek mümkündür.

Son devir tefsir usûlü müelliflerinden Zerkânî de nüzulde taaddüdün pekala mümkün olduğunu savunanlar arasında yer almaktadır. Zerkânî, "Bir şüphe ve cevabı" başlığı altında "Nüzulün tekrarı bağlamında, madem ki ayet bu yeni sebepten önce nâzil olmuş; Hz. Peygamber onu kayıt altına almış ve Sahabe de onu ezberlemişse, ayetin ikinci bir defa inmesinin herhangi bir anlam ifade etmediği sonucuna varmak mümkündür; dolayısıyla nüzulün taaddüdü abestir." şeklinde ifade ettiği şüpheye karşı şöyle bir cevap vermiştir: "Nüzulün tekrarında yüce bir hikmet vardır. Bu hikmet, Allah'ın kullarına yönelik bir hatırlatmada ve uyarıda bulunması, onların dikkatleri-ni, nüzulü tekrar eden ayetlerdeki kendilerinin son derece

6. Rivayetlere yönelik tercih kriterleri için bkz. Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, trs., I, 44; Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1988, I, 116-120.
7. Takiyyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, **Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**, thk. Adnan Zarzûr, Beyrut, 1979, s. 49.
8. Zerkeşî, **el-Burhân**, I, 29.
9. Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, **Menâhilü'l-İrfân**, I, 121.
10. Subhi es-Sâlih, **Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân**, İst., trs., s. 144.
11. Muhammed Ali es-Sâbûnî, **et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân**, İst., trs., s. 39.
12. Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, s. 119.
13. Zerkeşî, **el-Burhân**, I, 29.
14. Zerkeşî, **el-Burhân**, I, 30-31.
15. Suyûtî, **el-İtkân**, I, 48.

muhtaç oldukları tavsiyelere ve faydalı hususlara çekmesidir. Mesela, Nahl suresinin son ayetlerinin tekrar nâzil olmasında şu hikmetleri müşahede etmekteyiz: Adaleti tatbik hususunda Allah'ın, titiz davranmalarıyla ilgili olarak kullarına tembihte bulunması; kızgınlık esnasında nefse hakim olunması; her hâlükarda Allah'ın hatırda tutulması; sabır ve sebatla donanılması; Allah'a itimat edilmesi ve O'nun destek ve yardımına güvenilmesi."[16]

2. Taaddüdü Reddedenlerin Değerlendirmeleri:

Nüzûlün taaddünü/tekerrürünü savunan ve bunda birtakım hikmetler arayan alimlerin yanında, vahiy meleğinin aynı ayet için iki defa inmesini anlamsız gören alimler de mevcuttur. Sözgelimi, Suyûtî'den öğrendiğimize göre, İskenderiye Kadısı el-İmâd el-Kindî (ö. 720/1320) *el-Kefîl bi Me'âni't-Tenzîl* adlı tefsirinde,[17] hâsılı tahsil olması hasebiyle nüzulün taaddüdünü anlamsız ve faydasız bir şey olarak telakki etmektedir.[18]

Aynı şekilde Kur'an'da nüzulü tekerrür eden ayet bulunmadığı görüşünü savunan Tâhir el-Cezâirî (ö. 1338/1919) de nâzil olan bir ayetteki hükmün, hangi olaydan ötürü inmişse, ona benzer olayların tümü için geçerli olacağını söylemekte ve aynı ayetin bir kez daha inmesinin, hâsılı tahsilden öte bir anlam taşımadığını belirtmektedir. Ona göre, bu konuda ortaya çıkan problemin çözümü, nüzulün tekerrür ettiğini söylemek değil, iki rivayetten birini diğerine tercih etme noktasında çaba sarfetmek ve sonuçta birini tercih etmek suretiyle ayetin nüzulünün tekrar etmediği neticesine ulaşmaktır.[19]

Nüzûlün tekerrürü bağlamında ileri sürülen hikmetlerin tatminkar bir içerik taşımadıklarını söyleyen Mennâ Halil el-Kattân ise, birbiriyle uzlaştırılması zor gözüken rivayetlerden hareketle, ayetin iki defa indiğini ileri sürmek yerine, bu rivayetlerin arasında tercihte bulunmanın çok daha evla olduğunu vurgulamak suretiyle tekerrür teorisine pek sıcak bakmadığını ortaya koymaktadır.[20]

Kanaatimizce, nüzulün tekerrürünü anlamsız gören alimlerin yaklaşımı daha makul gözükmektedir. Zira, Ebû Zeyd'in de belirttiği gibi, aynı Kur'an pasajının farklı sebeplere binaen birden fazla inmesi (tekerrürü'n-nuzûl) teorisi, gerçekte, iki veya daha fazla rivayetin arasını uzlaştırmak için geliştirilmiş bir zihinsel varsayımdan ibaret olup, bu teorinin, bazı Kur'an pasajlarının nüzul sebebi ve zamanı hakkında çelişik rivayetlerin mevcudiyeti dışında hiçbir haklı gerekçesi veya dayanağı bulunmamaktadır.[21] Öte yandan, bu teoriye meşruiyet zemini oluşturma bağlamında zikredilen farazî hikmetler de tatminkar bir içerik taşımamaktadır. Dahası, nüzulün tekerrüründe hikmet arama telakkisi, beraberinde cevaplanması oldukça zor nitelikli birtakım soruları getirmesinden ötürü konuyu içinden çıkılması imkansız bir problemler yığınına dönüştürmektedir.

Bu bağlamda, nüzulün tekerrürü çerçevesinde öne sürülen, "ayet ya da surenin şanını yüceltme" hikmetine ilişkin şöyle bir soru akla gelmektedir: Vahiy meleği, niçin sadece sebeb-i nüzulü hakkında araları uzlaştırılması zor nitelikte rivayetler nakledilen ayetlerin şanını yüceltmek için ikinci kez iniyor da, Ayet el-Kürsî, Bakara Suresi'nin son iki ayeti ya da Yasin Suresi gibi, muteber hadis kaynaklarında faziletlerine ilişkin pek çok hadis rivayeti bulunan ayet ve sureler için tekrar inmiyor? Bu noktada, acaba nüzulü tekrar eden ayetlerin şanının, yalnızca bir defa inen diğer ayet ve surelerin şanından daha üstün olduğunu söylemek mümkün müdür? Şayet bu mümkünse, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in ifadelerinde buna işaret eden herhangi bir gösterge mevcut mudur?

Daha önce de ifade edildiği üzere rivayetler arasında tercih yapamamanın sonucunda ortaya çıkan bu mesele, Kur'an ayetleri veya sureleri arasında anlamsız ve dayanaksız bir ikiliğin, yani şanı üstün veya daha üstün olma ayırımının doğmasına neden olmuştur.

"Unutma endişesinden ötürü ayeti hatırlatmak" hikmetine gelince; aynı soruyu burada da sormak pekala mümkündür. Anılan endişeden dolayı niçin altı bin küsur ayet içinde yalnızca birkaç ayet ve sureyi iki kez indirme ihtiyacı hissediliyor? Öte yandan, vahiy indiğinde Hz. Peygamber'in bunu hemen vahiy katiplerine yazdırmak suretiyle kayıt altına aldığı, Sahabe'nin inen ayetleri ezberlediği,[22] ayrıca Cebrail'in her yıl Ramazan ayında Hz. Peygamber'le arzada bulunduğu[23] göz önüne alınacak olursa, bu durumda söz konusu hikmetin tarihsel açıdan doğrulanmasının mümkün olduğu söylenebilir mi? Bütün bunların yanında bu farazî hikmet teorisi, açıkça Kur'an pasajlarının bizzat Hz. Peygamber tarafından dahi unutulmaya konu olabileceği vehmini de beraberinde getirmi-

16. Zerkânî, **Menâhilü'l-İrfân**, I, 121.
17. Kâtip Çelebi, el-İmâd el-Kindî'ye ait olan bu tefsirin yirmi üç ciltlik bir tefsir olduğunu kaydetmektedir. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Funûn**, nşr. M. Ş. Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İst., 1972, II, 1502.
18. Suyûti, **el-İtkân**, I, 48.
19. Tâhir b. Sâlih el-Cezâirî, **Kitâbu't-Tibyân li ba'di'l-Mebâhisi'l-Mutaallika bi'l-Kur'ân alâ Tarîki'l-İtkân**, Mısır, 1334, s. 26.
20. Kattân, **Mebâhis**, s. 91.
21. Ebû Zeyd, **Mefhûmu'n-Nass**, s. 95; Özsoy Ömer, Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Nass-Olgu İlişkisi Bağlamında 'Ulûmu'l-Kur'an'ı Eleştirisi", **İslâmî Araştırmalar**, c: 7; s: 3-4, Ankara, 1994, s. 242.
22. Subh es-Sâlih, **Mebâhis**, s. 65-89.
23. Abdülbaki Turan, "Arza", **DİA**, İst., 1991, III, 446-447.

yor mu?[24]

Tekerrür teorisindeki hikmetin, iki defa inen ayetin 'şanını yüceltme' ya da 'unutulma endişesinden dolayı hatırlatma' olduğu kabul edildiği takdirde, yukarıdaki sorulara bir şekilde cevap bulmanın lüzumu kendisini hissettirmektedir. Ne var ki, problemin çözümünü farazî hikmetlerde arayan bu telakkinin öngördüğü perspektiften meseleye yaklaşılması durumunda, bu sorulara cevap bulunması pek imkan dahilinde gözükmemektedir. Her ne kadar klasik kaynaklarda bu konuya ilişkin olarak bazı cevaplar verilmiş olsa da bu durum, taaddüdün gerçekleşmediği diğer ayet ve sureler hakkında birtakım yeni ve olumsuz iddiaların ortaya atılmasını engelleyememektedir.

Öte yandan, Suyûtî'nin, Sehâvî'ye atfen dile getirmiş olduğu "yedi harf" rivayetine ilişkin yaklaşımın da yeterli bir çözüm önerdiğini söylemek son derece güçtür. Her şeyden önce, anılan rivayetteki "yedi harf" tabirinin tam olarak neyi ifade ettiği hususunda bugüne değin herkesin üzerinde uzlaşacağı bir ortak kanaattan söz etmek mümkün değildir.[25] Bir an için Sehâvî'nin yedi harf rivayetinden hareketle formüle ettiği bu görüşün doğru olduğu farzedilse bile, problem yine çözümlenmiş olmamaktadır. Zira, eğer yedi harften maksat yedi vecih ise bu durumda da 'Kur'an'da yedi ayrı vecihle okunan ayet ya da sureler, yalnızca nüzulü tekrar eden surelerden ibaret midir? Veya sözü edilen rivayette ümmete kolaylık sağlanması için tanınan bu yedi harf, şayet yedi ayrı okuyuş biçimi ise -ki bu yaklaşım, yedi harf konusunda ileri sürülen görüşler arasında en çok itibar gören görüşlerden değildir-, acaba Cebrâil, her ayet için yedi kez mi inmiş olmaktadır?' şeklindeki muhtemel sorulara cevap aramak gerekmektedir.

Meseleye Suyûtî'nin ya da Sehâvî'nin öngördüğü perspektiften yaklaşılması halinde, tıpkı öncekiler gibi, bu soruların da cevaplanması ve bu cevapların kabul edilebilir bir mantık taşıması muhal gözükmektedir.

Şu halde problemin çözümünü, daha farklı bir düzlemde aramak gerekmektedir ki, kanaatimizce bu düzlem de aynı ayet hakkında nakledilen farklı sebeb-i nüzul rivayetlerinin, gerek hadis metodolojisi gerek nüzul ortamının tabii seyri (sîret) ve gerekse Kur'an'ın temel ilkeleri açısından değerlendirmeye tâbî tutulması ve sonuçta da Tâhir el-Cezâirî'nin ifade ettiği gibi, rivayetler arasında mutlaka bir tercihte bulunulmasıdır. Probleme bu açıdan yaklaşılması halinde, nüzulün taaddüdü/tekerrürü şeklinde formüle edilen bu teorinin, gerçekte muteber addedilen rivayetlerin hiç birini terk edememe endişesinden kaynaklanan bir problem olduğu ve bunun çözümünün de rivayetlere ilişkin titiz bir incelemenin sonunda pekala imkan dahilinde bulunduğu görülecektir.

3. Taaddüde Konu Olan Bazı Ayetler:

a) Rûh Ayeti:

Zerkeşî ve İbn Kesir, "Ruh ayeti" olarak da bilinen İsrâ suresi 17/85. ayetin, biri Mekke'de diğeri de Medine'de olmak üzere iki defa indiğini söylemektedirler.[26] Halbuki, sahih nitelikli iki rivayetin mevcudiyeti halinde, sebeb-i nüzulü belirlemede esas alınması gereken kriterlerden birinin, hadiseye bizzat tanık olan râvinin rivayetinin diğerine tercih edilmesi gerektiği şeklindeki kriter olduğu hatırlandığı takdirde, bu ayetin iki defa inmediği kendiliğinden ortaya çıkmış olmakta; dolayısıyla anılan iki alimin nüzulün tekerrürüne yönelik görüşlerinin, rivayetler arasında tenkit ve tahlile dayalı tercih yapmak yerine, hiçbir rivayeti terk etmeme endişesine dayandığı anlaşılmaktadır. Zira, sözü edilen ayetin Medine'de Yahudilerin sorularına cevap sadedinde indiğini ifade eden rivayet, Tirmizi'nin İbn Abbas'tan naklettiği diğer rivayetin[27] aksine, bizzat olaya tanık olan Abdullah ibn Mes'ûd tarafından nakledilmiş ve haklı olarak bu rivayet diğerine tercih edilmiştir.[28] Kaldı ki, İsrâ suresinin ittifakla Mekkî kabul edilmiş olmasından hareketle bu ayetin Mekke döneminde sorulan bir soruya cevap sadedinde indiği kabul edilse bile, aynı sorunun Medine'de sorulmuş olması, içinde konunun cevabını bulunduran Kur'an pasajının ikinci bir kez inmesini gerektirmesinin ötesinde, Hz. Peygamber'in, kendisine sorulan soruya daha önce indirilmiş olan ayet ile cevap vermiş olmasını gerektirir.[29]

İsrâ suresindeki bu ayet eğer Medine'de indirilmişse sorun yoktur. Çünkü bu durumda problem, nüzûl sebeplerinin tercihinde uygulanan ve usulcüler tarafından tesbit edilip kabul gören şu önemli ilkeyle çözüme kavuşturulur: Bir ayetin inişine neden olan olaylar ya da rivayetler birden fazla ise ve bunları birbirlerine tercih ettirecek ayrıcalıkları da yoksa bu durumda rivayetlerin ikisi de

24. Ebû Zeyd, **Mefhûmu'n-Nass**, s. 95.
25. Bu konudaki rivayetler ve görüşler hakkında geniş bilgi için bkz. Şihâbeddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme el-Makdisî, **el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin bi'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. Tayyar Altıkulaç, Ankara, 1986, s. 48-138.
26. Zerkeşî, **el-Burhân**, I, 30; Ebü'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Beyrut, 1983, III, 60.
27. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **el-Câmiu's-Sahîh**, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1987, Tefsîru'l-Kur'ân 18, nr. 3140 (V,284).
28. Suyûtî, **el-İtkân**, I, 43-44; Zerkânî, **Menâhil**, I, 117.
29. Kattân, **Mebâhis**, s. 89.

sahih kabul edilebilir ve bu iki olayın ayetin inişinden önce gerçekleştiğine hükmedilir. Yani bir ayet, daha önce meydana gelmiş olan birden çok olayın çözümünü getirmiş olabilir. Sonuç olarak İsrâ suresinin 85. ayeti hakkında şunlar şunlar söylenebilir:

i. Bu ayet Medine'de indirilmişse, hem Mekke'de hem de Medine'de ruh konusunda sorulmuş olan sorulara cevap olarak bir kez indirilmiştir. Yani soruların cevabı gecikmeli olmuştur. Bu durumda Abdullah ibn Mes'ûd'un rivayeti tercih edilmiş olmaktadır.

ii. Sûre Mekkî bile olsa bazı Mekkî surelerin içinde Medine'de indirilmiş ayetlerin bulunması da normaldir. Dolayısıyla bu durum, ayetin Medine'de indirilmiş olmasını da engellemez.

b) Nahl Suresinin Son Üç Ayeti:

Bazı kaynaklarda, Nahl suresi'nin son üç ayeti de iki defa inen ayetler arasında zikredilmektedir. Zerkânî, bu ayetlerde son derece açık bir üslupla ifade edilen tavsiye ve emirleri, adeta kendisinin keşfetmiş olduğu gizli hikmetler gibi takdim etmektedir.[30] Hiç kuşkusuz onu böyle bir kanaate sevk eden amil, sözünü ettiği hikmetler değil, bilakis klasik dönem alimlerinin rivayetleri terk etmemeye yönelik tutumlarını aynıyla benimsemiş olması, dolayısıyla rivayetler arasında tercih girişiminde bulunmuş olmamasıdır.

Zerkânî'nin nüzulünün tekerrürüne ilişkin birtakım hikmetler sıraladığı bu ayetin iniş sebebi hakkında biri Ebû Hureyre'den, diğeri de Ubeyy b. Ka'b'dan olmak üzere iki rivayet nakledilmiştir. Ebû Hureyre'nin rivayetine göre, Hz. Peygamber Uhud savaşında Hz. Hamza'nın şehid edilmesi üzerine "Kesinlikle senin yerine müşriklerden yetmiş kişiyi aynı şekilde katledeceğim" demiş ve bu sözünün ardından "Eğer ceza verecekseniz, size yapılan kötülüğün aynıyla mukabele edin..." ifadesiyle başlayan pasaj inmiştir.[31] Ubeyy b. Ka'b'tan nakledilen diğer rivayette ise, Uhud savaşında Ensar'dan altmışdört, Muhacirler'den de aralarında Hz. Hamza'nın da yer aldığı altı kişinin şehid edilmesi üzerine sahâbîler, "eğer böyle bir fırsat elimize geçerse, bunun intikamını çok daha fazlasıyla alacağız" dedikleri ve Mekke'nin fethi günü geldiğinde Allah'ın, Nahl suresinin son üç ayetini indirdiği belirtilmektedir.[32]

Suyûtî, bu rivayetleri zikrettikten sonra İbnü'l-Hassâr'dan naklen, anılan ayetlerin ilk olarak hicretten önce (içinde yer aldıkları Nahl suresi ile birlikte) Mekke'de, ikinci olarak Uhud'da ve son olarak da müslümanlara hatırlatma meyanında Mekke'nin fethi gününde nâzil olduğunu söylemektedir.[33] Nahl suresinin Mekki olması ve Uhud savaşı ile Mekke'nin fethi arasında beş yıl gibi bir uzun zaman aralığı bulunmasından ötürü, ilk bakışta rivayetlerin arasını uzlaştırmak mümkün gözükmemektedir. Nitekim bu yüzden, İbnü'l-Hassâr ve Suyûtî, ayetin üç defa indiğini söylemek ihtiyacı hissetmiştir. Ne var ki, oldukça ilginç olan bu yaklaşım, şu kuşkuları da beraberinde getirmektedir: Hz. Peygamber, kendisine inen vahiy birimlerini ezberlemiş, vahiy katiplerine yazdırmış ve ashabına okumuş olmasına; yine vahiy katiplerinin yanı sıra özel mushaf yazanlar, nazil olan her ayeti günü gününe yazmak suretiyle kayıt altına almasına ve pek çok sahabî bu ayetleri ezberleme yönünde son derece titiz davranmasına rağmen, Nahl suresinin son üç ayetinin Hz. Peygamber tarafından vahiy katiplerine yazdırılmadığı, dolayısıyla ashabına okumadığı için hiç kimsenin bu ayetlerden haberinin olmadığı ve sonuçta Mekke'nin fethi günü müslümanların intikam almalarını önlemek maksadıyla ikinci bir defa indiğini söylemek acaba mümkün müdür?

Kanaatimizce böyle bir şeyin imkanından söz etmek oldukça zordur. Zira bu, bir yandan Hz. Peygamber'in risalet görevini hakkıyla yerine getirmediği gibi bir düşünceyi akla getirmekte; diğer taraftan da, Nebi'nin ve ilk neslin Kur'an'ın yazılması, ezberlenmesi yönünde göstermiş oldukları titiz tutumla bağdaşmamasının yanında Kur'an'dan bazı ayetlerin unutulduğu vehmine yol açmakta ve dolayısıyla Kur'an'ın korunmuşluğu gerçeğine karşı çok tehlikeli iddiaların ortaya atılmasına kapı aralamaktadır.

Şu halde, bu ayetlerin iki veya daha fazla indiğini ifade etmek, pek makul gözükmemektedir. Bizce, bu ayetler ilk rivayette belirtildiği gibi, Uhud harbini müteakip inmiş; ancak Mekke'nin fethi günü müslümanların eline geçen fırsat sebebiyle Uhud'un intikamını alabilecekleri endişesinden ötürü, yapılan kötülüğe karşı misliyle mukabele etmeyi emreden bu ayetin yer aldığı pasaj, Hz. Peygamber tarafından kendilerine hatırlatılmıştır. Tam bu noktada, Hz. Peygamber'in ölümünden duyduğu büyük acı sebebiyle onun ölmediğini söyleyen Hz. Ömer'e, Hz. Ebu Bekr'in, her insan gibi Hz. Peygamber'in de öldüğünü belirtmesinin ardından "Muhammed ancak bir elçidir; ondan önce de çok elçiler geldi geçti..." mealindeki Âl-i İmrân 3/144. ayetini hatır-

30. Zerkânî, Menâhil, I, 121.
31. İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, II, 592; Ebü'l-Ferec Abdurrahmâ n b. Ali İbnü'l-Cevzî, **Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, Beyrut, 1987, III, 507-508.
32. Tirmizî, **es-Sahîh**, Tefsîru'l-Kur'ân 17, nr. 3129 (V, 279).
33. Suyûtî, **el-İtkân**, I, 44-45.

latması ve sahabenin bu ayeti henüz yeni inmiş bir ayet gibi algılaması akla gelmektedir.[34] Bu itibarla, Ubeyy b. Ka'b'dan nakledilen rivayet, bir sebeb-i nüzül rivayeti olmaktan çok bir tefsir rivayeti[35] olmaya daha elverişli gözükmektedir. Ne var ki, Ubeyy b. Ka'b'ın tefsir niteliğindeki bu rivayetini aktaran diğer raviler, büyük olasılıkla, anılan ayetleri yeni nâzil olmuş gibi algılamışlar ve bunu bir sebeb-i nüzül rivayeti formunda aktarmışlardır.[36]

c) Fâtiha Sûresi:

Bu bağlamda nüzulü tekerrür ettiği söylenen Fatiha suresi[37] hakkında serdedilen rivayetlere de kısaca değinmekte fayda görüyoruz. Zira, bu surenin biri Mekke'de diğeri de Medine döneminde, yahut önce Mekke'de namazın farz kılındığı esnada, sonra da Medine'de kıblenin tahvili sırasında olmak üzere iki defa nâzil olduğu[38] şeklinde ifade edilen görüş de, diğerleri gibi pek makul gözükmemektedir. Nitekim müfessirlerin çoğunluğu bu görüşe itibar etmemiştir.[39] Çünkü, her şeyden önce Fatiha suresi, Mekke devrinin ilk yıllarında tamamı bir defada inmiştir.[40] Fatiha'nın Mekkî oluşunun iki önemli delili vardır. Bunlardan biri, Mekkî olan Hicr suresinde, "Biz sana tekrarlanan yediyi (es-seb'u'l-mesânî) ve Kur'ân-ı azîm'i verdik" mealindeki ayettir.[41] Genellikle, bu ayette geçen "es-seb'u'l-mesânî" ile Fatiha'nın kastedildiği kabul edilmektedir.[42] Bu konudaki ikinci delil de beş vakit namazın Mekke döneminde farz kılınmış olmasıdır. Hz. Peygamber'in, "Fatiha suresi (Fâtihatü'l-Kitâb) okunmadıkça hiçbir namaz sahih olmaz"[43] mealindeki hadisinin gereği olarak, farz kılındığı günden itibaren namazlarda Fatiha suresi okun-

34. Muhammed Said Ramazan el-Bûtî, **Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye**, Beyrut, 1991, 337.
35. Tefsir rivayeti, ayetin anlam alanına giren başka hususları, anlama ve yorumlama sürecinde rey ve ictihad ile örneklendirmeye imkan veren rivayettir. Bkz. Serinsu, **Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü**, 129; ayrıca bkz. Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm ed-Dihlevî, **el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr**, çev. Mehmed Sofuoğlu, İst., 1980, s. 50; Derveze, **el-Kur'anü'l-Mecîd**, s. 191 vd.
36. Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü ve Tarihi**, İst., 1998, s. 108.
37. Fâtiha suresinin faziletine dair tefsir kitaplarımızda pekçok rivayet vardır. Bu rivayetler için bkz. Fahreddin er-Râzî, **Mefâtîhu'l-Ğayb**, Beyrut, trs., I, 177-178; Takıyyuddîn İbn Teymiyye, **Dekâiku't-Tefsir**, Şam, 1984, I, 172-174).
38. Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, **Tefsîru'n-Nesefî (Medârik)**, Beyrut, 1988, I, 3. Kadı Beydâvî de bu surenin "namaz farz kılındığında Mekke'de; kıblenin değiştirilmesi zamanında da Medine'de indirildiği" görüşünü naklederken "eğer doğruysa" tabirini kullanmış, ardından da Hicr suresinin 87. ayetindeki ifade gereği Fâtiha'nın kesinlikle Mekke'de indirilmiş olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Abdullah ibn Ömer ibn Muhammed el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Beyrut, 1996, I, 17. Hâzin, nüzulün tekrarının çelişik rivayetlerden kaynaklandığını söylemek yerine, Fatiha suresinin yücelik ve kadrine tenbihten kaynaklandığına işaret etmektedir. Ali ibn Muhammed ibn İbrahim Hâzin, **Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl**, Beyrut, ts., I, 11. Benzer görüşler için bkz.: Ebû Ali ibn Hasan et-Tabresî, **Mecme'u'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân**, Beyrut, 1994, I, 19.
39. Anılan görüşün, hemen hemen bütün tefsirlerde "kîle= denildi" ifadesiyle aktarılmış olması, bunun en müşahhas göstergesidir. Mesela bkz. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Suvâr, Beyrut, 1995, I, 37; Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, Beyrut, 1983, I, 23;** Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, y.y., trs., I, 15; Ebu'l-Leys es-Semerkandî, tefsirinde bu surenin Medenî olduğunu ifade etmiş, bu görüşünü Mücâhid'e dayandırmıştır. Daha sonra da surenin yarısının Mekke'de yarısının da Medine'de indirildiğini ifade eden bir görüşü naklettikten sonra Fâtiha'nın faziletine dair de rivayetler nakletmiştir. Ancak burada ilginç olan bir durum daha göze çarpmaktadır ki bu da Fâtiha'nın *es-seb'u'l-mesânî* olduğunu belirtmesidir. Bkz. Ebü'l-Leys es-Semerkandî, **Bahru'l-'Ulûm**, Beyrut, 1996, I, 15. Halbuki Kur'an'da Hicr suresinin 87. ayetinde sözü edilen es-seb'u'l-mesânî'den maksadın Fâtiha olduğunda ve Hicr suresinin de Mekke'de indirildiği hususunda müfessirlerin fikir birliği vardır. Her ne kadar Semerkandî bu ayetteki *es-seb'u'l-mesânî*'den maksadın Kur'an'ın ilk yedi uzun suresi olduğu şeklinde birtakım görüşleri bulunduğunu nakletmiş olsa da sonuçta durum değişmemektedir. Zira sözü edilen ayet eğer Mekke'de inmiş ise, buradaki maksadın yedi uzun sure olması ihtimal dışıdır. Çünkü Hicr suresi indirildiğinde bu sureler henüz indirilmemişti. İbn Kesir, surenin ilk kısmının Mekke'de indiğini, son kısmının da Medine de indiğini söyleyen Ebü'l-Leys Semerkandî'nin bu görüşünü son derece tuhaf olarak nitelemektedir. Bkz. İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, I, 8; ayrıca bkz. Şihâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî**, Beyrut, trs., I, 33. Aynı şekilde Reşid Rıza da Fatiha suresinin iki kere indiğini öngören görüşün hiçbir değer taşımadığını (leyse bi şey') ifade etmektedir. Bkz. Muhammed Reşid Rıza, **Tefsîru'l-Menâr**, Kahire, 1990, I, 29.
40. Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, çev. Şaban Karataş, İst., 1997, I, 14. Râzî'nin ifadesine göre Fâtiha suresinin nüzûlü hakkında üç görüş olduğunu, ilki genel kabul gören Mekkî oluşu -ki bu görüşü Amr ibn Şurahbil'den gelen şu rivayete dayandırmıştır: "Kur'an'dan ilk indirilen sure Fâtiha'dır. Nebî (as) Hz. Hatice'ye: "Aklımın karışmasından korkuyorum. Tek başıma kaldığımda "oku" diye bir ses işitiyorum" demiş. Durum Varaka'ya sorulunca Varaka: "Sana Cebrâil geldiğinde dediğini hafızanda tut" demiş. Hz. Peygamber de bir dahaki karşılaşmasında Cebrail'in O'na bu sureyi getirdiğini ifade etmiştir."- ikinci görüş olarak surenin Medine'de indirildiğini nakletmiş ve bu görüşün de Mücâhid'den nakledildiğini belirtmiştir. Üçüncü bir görüş olarak da surenin hem Mekke'de hem de Medine'de indirildiği dolayısıyla bu sureye Mekkî Medenî denildiği görüşünü naklettikten sonra Râzî, bu görüş sahiplerince ileri sürülen: "Bu nedenle Yüce Allah bu sureye "el-Mesânî" demiş ve bu surenin indirilişine övgüde bulunmuştur." Bu durum da surenin değerli olşunun en belirgin ifadesidir." Râzî bu görüşlerin içinde ilk görüşünün ağırlıklı olarak kabul edildiğini belirtmiştir. (Râzî, **Mefâtîhu'l-Ğayb**, I, 177-178).
41. Hicr, 15/87.
42. Beğavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, I, 7; Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, **Esbâbu'n-Nuzûl**, Beyrut, 1991, 10.
43. Bu hadis için bkz: Buhârî, **Sahih**, Beyrut, 1987, I, 263; Müslim, **Sahîh**, Beyrut, trs., I, 295; Süleyman ibn Eş'as Ebû Dâvûd, **Sünen**, Beyrut, I, 217; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, **Sünen**, Beyrut, trs., II, 25; Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd ibn Mâce, **Sünen**, Beyrut, trs., I, 273; Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, **Sünen**, Halep, 1986, II, 137; Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer ed-

maktadır.[44] Aksi düşünüldüğü takdirde, Vâhidî'nin de belirttiği gibi, Hz. Peygamber'in Mekke'de ikamet ettiği on küsur yıllık zaman zarfında namazlarını Fâtiha'sız kıldığı şeklinde bir sonuca varılmaktadır ki, bu da aklın kabul edebileceği bir şey değildir.[45] Ayrıca kaynaklarda Hz. Ali'nin, "Fâtihatü'l-Kitâb arşın altındaki bir hazineden Mekke'de nazil oldu"[46] şeklinde nakledilen sözü de Fâtiha'nın Mekke'de indiğini göstermektedir. Yine Fâtiha'nın Mekke'de indirilmiş ilk bütün sure olduğu bilgisi de bu surenin Mekkî olduğunun en önemli delillerindendir.

Bütün bu göstergeler, Fâtiha'nın Medine'de indiğini ifade eden rivayetlerin pek sağlıklı olmadığına işaret etmekte, dolayısıyla bazı alimleri nüzulün tekrar ettiğini söylemeye sevk eden rivayetler arasındaki çelişki de böylece ortadan kalkmış olmaktadır. Nitekim, Hüseyin b. Fadl, Mücâhid'in Fatiha suresinin Medine'de indiği şeklindeki görüşünü tenkit meyanında, "Her alimin bir sürçmesi vardır. Bu, Mücahid'in kendi kanaatidir. Zira o alimlerin çoğunluğunun aksi yönde bir kanaat belirtmiş olmasından dolayı bu görüşünde yalnız kalmıştır" demektedir.[47]

Bize göre Fâtiha suresinin indirildiğini söyleyenlerin esas delilleri, son ayetteki: "gazaba uğratılanlar ve sapıklıkta kalanlar" ifadesidir. Çünkü onlara göre burada sözü edilenlerden maksat yahudi ve hıristiyanlardır. Kaynaklarda, Mekke'deki yaşantılarında müslümanların bu şekilde dua etmelerini gerektirecek boyutta bir ehl-i kitap-müslüman çatışmasından söz edilmemektedir. Ancak bu surenin tefsir edildiği yerlerin hemen hemen tamamında ayetteki "gazaba uğratılanlar ve sapıklıkta kalanlar" ifadesinin izahında yahudi ve hıristiyanlara göndermelerde bulunulduğu için ve Mekke'de de bu anlamda kişiler bulunmadığı için surenin ya iki kere veya yarısının Mekke'de yarısının da Medine'de indirildiğine hükmedilmektedir. Oysa ayeti bu şekilde tefsir etmek, ayetin mefhumundaki evrensel mesajı zedelemektedir. Zira, tarih boyunca gazaba uğratılanlar ne sadece yahudilerle sınırlıdır ve ne de sapıklıkta kalanlar hıristiyanlarla. Bazı müfessirlerimiz Kur'an'da buna benzer ifadeleri her gördüklerinde akıllarına hemen bu iki zümre gelmektedir. Halbuki Mekke'de inen surelerin muhtevalarında ehl-i kitapla ilişkili çok önemli mesajlara rastlanmaz. Kaldı ki Kur'an'da toptancı bir yaklaşımla herhangi bir grup insan veya topluluk bütünüyle inkarcı diye nitelendirilmez. Kur'an'ın üslubunda bu gibi toptancılık olmadığı için Fâtiha suresindeki bu ayette kastedilenleri sadece yahudi ve hıristiyanlarla sınırlı tutmak yerine, tüm gazaba uğrayanların ve sapıklıkta kalanların ayetin anlam içeriğine dahil olduğunu kabul etmek daha doğru olsa gerektir.

Bu noktada konuyu biraz daha detaylandırıp bazı müfessirlerin bu ayetle ilgili söylediklerine temas etmek istiyoruz.

"Gazaba uğratılanların ve sapmışların (yoluna) değil."

Bu ayetin izahında Bereketzâde, bu ayetteki "gazaba uğratılanlar"ın yahudilere, "sapıklıkta kalanlar"ın da hıristiyanlara tekabül ettiği şeklindeki kanaatlerinin yanlışlığını belirterek Muhammed Abduh'tan naklen şu bilgileri vermiştir: "...Biz deriz ki, Hz. Ali'nin dediği gibi, Fatiha, ilk inen suredir... Böyle olmasa bile, Fatiha'nın ilk inen surelerden olduğunda şüphe yoktur. Halbuki, müslümanların hidayetleri o dönemde henüz tam şekillenmediği için onların o dönemdeki hidayetlerine uyulması gibi bir durum söz konusu olamaz. "Gazaba uğratılanlar"dan maksat, hakkı anlamışken hakkın çizgisinden çıkan ve kendilerine din gelmiş olmasına rağmen delillerden uzaklaşmak ve tevarüs ettikleri birtakım asılsız sözlere kanmak suretiyle hakkı reddedenlerdir. "Sapıklıkta kalanlar"dan maksat ise yollarda şuursuzca dolaşıp doğru yolu bulamayanlar demektir. Bunlara ya bir peygamberin risalet bilgisi hiç ulaşmamış ya da açıkça ulaşmamıştır.[48]

Netice itibariyle bu ayette sözü edilenlerin yahudi ve hıristiyanlar olması[49] kanaatimizce mümkün değildir. Çünkü Mekke döneminin ilk suresi olan Fatihâ suresinde kınanması ihtimal dahilinde olanları yahudi ve hıristiyanlar diye belirlemek o günün şartlarında Hz. Peygamber'i bunaltanları yanlış belirleme sonucuna

---

Dârekutnî, **Sünen**, Beyrut, 1966, I, 319; Ebû Muhammed Abdullah ibn Abdirrahman ed-Dârimî, **Sünen**, Beyrut, 1986, I, 312; Ebû Abdillah Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Mısır, trs., II, 204; 215; 241; 285; 428; 457; 460; 478; 487; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân, **Sahih**, Beyrut, 1993, V, 82; Ebû Abdillah Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î, **Müsned**, Beyrut, trs., I, 36; Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. Cârûd, **el-Münteka**, Beyrut, 1988, I, 56.

44. Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1988, I, 82; Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İst., 1979, I, 7; Süleyman Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İst., 1989, I, 61.
45. Vâhidî, **Esbâbu'n-Nüzûl**, s. 10.
46. Vâhidî, **Esbâbu'n-Nüzûl**, s. 10. Râzî, **Mefâtîh**, I, 177.
47. Vâhidî, **Esbâbu'n-Nüzûl**, s. 10. Râzî, **Mefâtîh**, I, 177.
48. Bereketzâde, İsmail Hakkı, **Envâr-ı Kur'an**, İstanbul, 1912, s. 71-72
49. Bu konudaki görüşler için bkz: Ebû Ca'fer Muhammed b Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Beyrut, 1984, I, 80-84; Ebu'l-Hasan Ali ibn Ahmed el-Vâhidî, **el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz**, Beyrut, 1994, I, 89; Abdullah b. Ömer el-Kâdî el-Beydâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, Beyrut, 1996, I, 81-82; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, Beyrut, 1983, I, 16.

götürür. O gün kınanması gerekenler kafirler ve müşriklerdi. Gazaba uğratılanları ve sapıklıkta kalanları sadece bu iki ümmetle sınırlı tutmak, ayetin anlamını ve evrenselliğini daraltır diye düşünmekteyiz. Hidayetin yani nimete eriştirilmenin karşıtı olarak nitelendirilen bu iki olumsuz nitelik içinde yahudi ve hıristiyanlardan hakkı inkar edenler de bulunabilir ancak ayeti: "Gazaba uğrayanlar yahudilerdir" şeklinde değil de "(Bazı) Yahudiler de gazaba uğrayanlardandır" şeklinde anlamanın daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Aynı şekilde, "Sapıklıkta kalanlar hıristiyanlardır" ifadesi yerine "(Bazı) Hıristiyanlar da sapıklıkta kalanlardandır" demek daha doğrudur. İşte bu anlam ile ayetin evrensel mesajı daha iyi anlaşılmış ve tüm gazaba uğrayanlar ile tüm sapıklar bu ayetin kapsamına girmiş olur. Nitekim Kur'an'da çeşitli türlerden gazaba uğratılanlar, yahudilerden daha önce yaşayanları da kapsayacak şekilde ifade edilmiştir. Hz. Mûsâ'dan çok daha önce yaşayan İbrahim, İshak, Ya'kûb, Nûh, Dâvûd, Süleyman, Eyyûb, Yûsuf gibi peygamberlerin ümmetlerinden de gazaba uğratılanları, bu ayetteki ifadenin dışında tutabilecek yorumların yerine daha evrensel bir yorum olan ve İmam Mâtürîdî'nin de tefsirinde belirttiği ilk görüş olarak buradaki "gazaba uğratılan"lardan maksat, "kendisine gazab hak olan her sapık" ve "sapıklık niteliği kendisine uygun olan ve bu yüzden gazaba uğratılan herkes"[50] olmalıdır.

Şîî müfessir Tabâtabâî, söz konusu ayette geçen "gazaba uğratılanlar"la ilgili olarak bunların kibir neticesinde aşağılara düşenler; sapıklıkta kalanlarla ilgili olarak da bunların hak yoldan sapanlar olduğunu ifade etmiş izahlarının içerisinde yahudi ve hıristiyanlardan söz etmemiştir. Çünkü o da Fâtihâ'nın Mekke'de indirilmiş olduğunu ve muhtevasının da tipik bir Mekkî sure özelliği taşıdığını ifade etmiştir.[51] -

Müfessir Merâğî, söz konusu ayeti tefsir ederken "gazaba uğratılanları ve sapıklıkta kalanları" şu şekilde tanımlamıştır: "Fâtihâ suresindeki nimete uğratılmayanlar iki kısımdır. İlki, bilmesine rağmen haktan çıkan, hak kendisine açıklandıktan sonra yüz çeviren ve babalarıyla atalarından kendilerine miras kalan bilgi ve inançlara rıza gösteren kişilerdir ki, bunların hepsine birden 'gazaba uğratılanlar' denilir. Diğer gurup ise, hakkı kesinlikle bilmeyen, ya da yanlış bilen, hakkı batılla karıştıran kişiyi doğru yola ulaştıran yoldan uzaklaşan kişilerdir ki, bunlara da 'dâllûn=sapıklıkta kalanlar' denilir."[52] Merâğî'nin de işaret ettiği üzere bu ayette sözü edilen kişiler anılan niteliklere sahip olan herkestir.

d) Tevbe Sûresi 113. Ayet:

Nüzulü tekerrür ettiği varsayılan bir başka ayet de Tevbe suresi 9/113. ayettir. "Cehennemlik oldukları kendilerine açıklandıktan sonra, yakın akraba olsalar bile, Allah'tan başkasına tanrılık yakıştıran kimselerin bağışlanmasını dilemek artık ne Peygamber'e yaraşır, ne de mü'minlere" mealindeki bu ayetin sebeb-i nüzulüne ilişkin nakledilen rivayetleri üç grupta mütalaa etmek mümkündür.

Buhari ve Müslim'in *Sahih*'lerinde de yer alan bir rivayete göre ayet, Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in, vefatı sırasında Rasûl-i Ekrem'in telkinlerine olumlu cevap vermemesi ve Rasulullah'ın onun için af dilemeye teşebbüs etmesi üzerine nâzil olmuştur.[53] İkinci bir rivayete göre Hz. Peygamber, annesinin kabrini ziyaret etmiş ve bu sırada gözlerinin yaşardığı görülmüş, sebebi sorulunca da annesi için Allah'tan af dileme konusunda izin istediğini; ancak buna izin verilmediğini ifade etmiştir.[54]

Hz. Ali ve İbn Abbas'tan gelen iki rivayetin birine, ayrıca Mücâhid ve Katâde'ye göre ayetin nüzul sebebi, bazı müslümanların iman etmeden ölen yakın akrabaları için af dilemeleri veya bunun dinen doğru olup olmadığını Hz. Peygamber'e sormalarıdır.[55]

Suyûtî, bu rivayetlerin arasını uzlaştırmanın, ancak nüzulün tekerrür ettiğini söylemekle mümkün olduğunu söylemektedir.[56] Ne var ki, Mennâ Halil el-Kattân, meseleye bir hadisçi tavrıyla yaklaşmakta ve bu konuda şunları söylemektedir:

"Ben şahsen nüzulün tekerrür ettiği şeklindeki yaklaşımın pek makul olduğu kanaatinde değilim. Zira, bu konuda ileri sürülen görüşler, nüzulün tekrarına yönelik hikmeti izah etmeye kafi nitelikte değillerdir. Kanaatimce, sebeb-i nüzul konusunda birden fazla rivayet mevcut olup, bunların arası bir şekilde

50. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtu Ehli's-Sünne**, Bağdat, 1983, s. 29. Tıpkı Mâtürîdî gibi Kâsımî de buradaki "gazaba uğratılanlar"la "sapıklıkta kalanlar"dan maksadın hangi fırkadan olursa olsun İslâm'dan sapanlar olduğunu belirtmiştir. Bkz. Muhammed Cemâluddîn el-Kâsımî, **Mehâsinu't-Te'vîl**, Kahire, ts., II, 24

51. Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, **el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, Tahran, 1372, I, 13-40.

52. Ahmed Mustafa el-Merâğî, **Tefsîru'l-Merâğî**, Beyrut, 1974, I, 24.

53. Buhârî, **es-Sahîh**, İst., 1981, Tefsir 9/16; Müslim, **es-Sahîh**, İst., 1981, İman 39/42. Ayrıca bkz. Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân**, XI, 41.

54. Ahmed ibn Hanbel, **el-Müsned**, İst., 1982, V, 355. rivayet için ayrıca bkz: Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 42-43;

55. Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, 42-43; İbn Hanbel, **el-Müsned**, I, 99; ayrıca bkz: İbnü'l-Cevzî, **Zâdu'l-Mesîr**, III, 508-509.

56. Suyûtî, **el-İtkân**, I, 44.

uzlaştırılamıyorsa, bu durumda tercihe başvurulur. Tevbe suresi 113. ayeti hakkında nakledilen rivayetler arasında, Buhari ve Müslim'de kaydedilen ilk rivayet diğer iki rivayete tercih edilir. Çünkü, Buhari ve Müslim'de yalnızca bu rivayet yer almaktadır. Şeyhan'ın rivayeti, tercih konusunda kafi sebeptir. Bu itibarla, ayetin Ebu Tâlib hakkında indiğini öngören rivayet tercih edilir. Aynı durum, Nahl suresinin son ayetleri hakkında inen ayetler için de söz konusudur. Zira bu rivayetler de sübut açısından eşit değillerdir. Dolayısıyla, bu rivayetler içinde tercihe layık olanını esas almak, ayetin iki defa indiğini söylemekten çok daha evladır."[57]

Ayetin sebeb-i nüzulünün Buhari ve Müslim'de kaydedilen ilk rivayet olduğu görüşünde Mennâ Halil ile birleşen Ebû Zeyd ise meseleye daha farklı bir açıdan yaklaşmakta ve bu bağlamda özetle şunları söylemektedir: "Bu üç ayetin arasını, nüzulün taaddüt ettiği varsayımından hareketle uzlaştırmak, doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü bu, bir varsayımdır. Şayet bu varsayımın doğru olduğu farzedilecek olursa, bu, her şeyden önce Kuran'ın, vahyin alıcısı (Hz. Peygamber) tarafından unutulmuş olması gibi bir sonucu beraberinde getirir. Bu ayetin terkibi, açıkça Hz. Peygamber'in Ebû Tâlib için istiğfarda bulunmasının gerçek sebeb-i nüzul olduğuna işaret etmektedir. Nitekim, sîreti okuduğumuzda, Hz. Peygamber ile Ebû Tâlib arasındaki bu özel ilişkiye dair birtakım somut verilere rastlamaktayız. Bu özel ilişki, Abdulmuttalib'in vefatının ardından Ebû Tâlib'in, atalarının dini üzere kalmasına rağmen Hz. Peygamber'e sahip çıkmasıyla daha da kökleşmiştir. Hz. Peygamber, Abdulmuttalib'in vefatını müteakip, eşi Hz. Hatice'nin vefatına tanık olması, diğer taraftan müşriklerin eziyetlerinin artması karşısında amcası Ebû Tâlib'in kendisini, dolayısıyla İslam davetini himaye etmesinin kadrini çok daha iyi idrak ettiği kuşkusuzdur. Bunun içindir ki, kendisine kınamayla karışık yasak emri gelinceye değin amcasının bağışlanması için dua etmiştir. Rivayetteki müphemlikten ötürü Hz. Ali'den nakledilen ikinci haber üzerinde uzun uzadıya durmanın bir anlamı yoktur. Ayetin nüzul sebebinin Hz. Peygamber'in, annesinin kabri başında istiğfarda bulunma teşebbüsü olduğunu belirten üçüncü rivayete gelince; bu rivayet, gerek Hz. Peygamber'in vicdani yönü gerek İslam öncesi dönemde yaşamış ve yine o dönemde vefat etmiş olan fetret ehli açısından birtakım ciddi problemler içermektedir. Halbuki Hz. Peygamber, kendisine Zeyd b. Amr b. Nüfeyl hakkında sorulduğunda, İslâm'la tanışmadan ölmesine rağmen kavminin inanç telakkilerinden uzak durduğu için onu yüceltmiş ve tebcil etmiştir. Diğer taraftan, İslam öncesi dönemde vefat eden Hz. Peygamber'in annesi Âmine hakkında müşrik tabirinin kullanılmasının, Hz. Peygamber'in vicdanını yaralayacağında kuşku yoktur. Bundan daha da kötüsü, Âmine'nin, azaba duçar kalmakla tavsif edilmiş olmasıdır ki, fıkıh alimleri, bi'setten önce vefat etmiş olanlar için azabın vaki olmasını kabul etmemektedirler. Bu yüzden, söz konusu rivayetin sebeb-i nüzul olarak addedilmesini kabul etmek mümkün gözükmemektedir."[58]

Görüldüğü gibi, her iki alim de ilke olarak rivayetler arasında tercihte bulunulmasının gerekliliğini vurgulamakta ve tekerrür teorisini kabul etmemektedir. Kuşkusuz, biz de ayetin iki kere indiğini söylemek yerine rivayetler arasında tercihte bulunma prensibini benimsemekteyiz. Bununla birlikte, anılan alimlerin, ayetin sebeb-i nüzulü bağlamında serdedilen rivayetlere yönelik yaptıkları tercihe katılmıyoruz. Zira, Buhârî ve Müslim'de zikri geçen ilk rivayetin çoğunlukla mürsel yollardan nakledilmiş olması;[59] ayrıca ayetin yer aldığı Tevbe suresinin Medine'de nâzil olan surelerden biri olmasına karşın, Ebû Tâlib'in hicretten üç yıl önce ölmüş olması,[60] bu rivayetin sebeb-i nüzul olarak tercih edilmesini güçleştirmektedir.

Öte yandan, Hz. Peygamber'in, annesinin kabri başında Allah'tan af dileme teşebbüsünde bulunduğunu ifade eden ve bu yönüyle fetret ehlinin ahiretteki durumuna ilişkin bazı kelâmî problemleri de beraberinde getiren rivayet ise, hadis metodolojisi açısından sıhhati tartışmalı bir rivayettir. Nitekim, Şevkânî bunu zayıf bir rivayet olarak nitelemektedir.[61] Ayrıca, anılan rivayette Hz. Peygamber'in sadece annesinden bahsedilip, babasına hiç değinilmemiş olması da oldukça garip bir durumdur.[62]

Bu mülahazalar çerçevesinde, ilk iki grupta yer alan rivayetlerin, ayetin sebeb-i nüzulü olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki, bu rivayetlerde yalnızca Hz. Peygamber'in amcası veya annesi hakkındaki af dileme teşebbüslerinden söz edilmesine karşın ayette mü'minler de hitabın kapsamına dahil edilmektedir. Bu itibarla, üçüncü grupta yer alan rivayetler, sebeb-i nüzul olmaya daha elverişli bir mahiyet arzetmektedir.[63] Zira, bahse konu ayetin yer aldığı Tevbe suresi, İslâm dini ve ona mensup bulunanların maddî ve manevî gücünü dile

57. Kattân, **Mebâhis**, s. 91.

58. Ebû Zeyd, **Mefhûmu'n-Nass**, s. 128.

59. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, II, 411.

60. Kurtubî, **el-Câmi'**, VIII, 173; Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, IV, 147.

61. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, II, 411.

62. Metin Yurdagür, **"Fetret"** md., **DİA**, İst., 1995, XII, 479.

63. Derveze, **et-Tefsîru'l-Hadîs**, çev. Ramazan Yıldırım, VII, 417.

getiren, müslümanların müşrik ve münafık zümrelerin baskısından kurtularak kendilerine özgü varlık ve şahsiyetlerine kavuştuklarını ilan eden ayetlerden müteşekkil olup, bu surenin indiği zaman dilimi, yirmi yıldan beri devam eden mücadele sonunda hakkın bâtıla karşı tam bir üstünlük kazanmasına, iman ile küfür ve bunların mensuplarının kesin çizgilerle birbirinden ayrılmasına tanık olmuştur.[64] Bu dönemde, yakın akrabalarından İslâmiyet'e eriştikleri halde onun hidayetinden faydalanmadan ölenlerin ebedi kurtuluşa ermelerini temenni eden müslümanlar olmuş ve bu müslümanlar Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın Rasulü! Bizim babalarımızdan, komşularıyla iyi geçinen, sıla-i rahimi kesmeyen, darda kalana yardım eli uzatan ve ahde vefa gösteren iyi insanlar vardır. Acaba onlar için af dileyemez miyiz? şeklinde bir talepte bulunmuşlar ve bu talep üzerine Hz. Peygamber de "Elbette dileyebilirsiniz. Allah'a yemin olsun ki, İbrahim (a.s.)'ın babası hakkında af dilemesi gibi ben de babam için af dileyeceğim"[65] diye karşılık vermiş; ancak ayet bunun mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Keza bir sonraki ayet de Hz. İbrahim'in esasen kabule mazhar olmayan bu teşebbüsünün örnek teşkil etmeyeceğini bildirmiştir.

Bu tür rivayetlerin tercihinde çok önemli olan ancak zaman zaman ihmal edilen bir nokta daha vardır ki o da rivayetlerin içeriğinin, ayetin veya ayetlerin içeriğine uyması ve rivayetlerin, siyak-sibak denen, metnin içerisinde bulunduğu konu bütünlüğüne uygunluğunun araştırılmasıdır. Bu Tevbe suresinin ilgili ayeti hakkında ileri sürülen rivayetlere bu açıdan bakıldığında meselenin çok daha rahat bir şekilde çözümlenebileceğini düşünmekteyiz. Kanaatimize göre bu ayetin nüzül sebebi olarak anlatılan olayların bir bölümü, ayetin muhtevasıyla örtüşmemektedir. Örnek olarak söylemek gerekirse bu rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber, annesinin mezarını ziyarete gidince gözleri yaşarmış ve bu ayet inmiştir. Şimdi ayetin ifadesine göre konu bir kişiyle sınırlı değil. Burada sadece Hz. Peygamber'den söz edilmiyor, diğer mü'minlere yönelik de mesajlar içeriyor. Dolayısıyla rivayetteki tek kişilik ifade ayete uygun değildir. Kaldı ki ayette sözü edilen ölü yakınlar müşriklikle nitelendirilmektedir ki rivayet bu noktada da ayetle uyuşmamaktadır. Hz. Ali, İbn Abbâs, Mücâhid ve Katâde'den gelen rivayetteki: "bazı müslümanların iman etmeden ölen yakınları için af dilemeleri" ifadesinden oluşan nüzül sebebi de kanaatimizce sadra şifa değildir. Çünkü bu rivayette de bu defa ayette ifade edilen kişilerden ilki devre dışı bırakılmaktadır ki bu kişi Hz. Peygamber'dir.

Bu değerlendirmeler ışığında mezkur ayetle ilgili olarak nakledilen rivayetlerden sebeb-i nüzulün Ebû Tâlib'le ilgili olduğunu ifade eden rivayetin diğerlerine göre daha doğru görünmektedir. Çünkü bu ayetin muhtevasında önce Hz. Peygamber'in uyarılması, ardından da diğer mü'minlerin bu konuda dikkatlerinin çekilmesi söz konusu olduğu için bu tür rivayetlerde hem Hz. Peygamber'i hem de diğer mü'minleri içeren muhtevayı aramak gerekir. Tevbe suresindeki bu ayetin, içinde bulunduğu konu bütünlüğüne bakıldığında çok önemli başka bir noktanın daha gözden kaçırılmaması gerekir. İlgili ayetin hemen peşinden gelen 114. ayette Hz. İbrahim'in, babasının bağışlanması duasına değinildiği için biz bu ayetin genel bir prensip getirdiğini, ayeti belli bir nüzul sebebine indirgemenin doğru olmadığını da düşünmekteyiz. Çünkü ayetlerden evrensel hüküm çıkarabilmek için zaman zaman nüzul sebeplerinden daha serbest olarak ayetleri değerlendirme zorunluluğunun olduğuna inanmaktayız.

Sonuç

Özetlemek gerekirse, gerek tekerrürü'n-nüzul teorisine ilişkin ortaya konan düşünceler ve gerekse bu düşünceler çerçevesinde sunulan örnekler, bu teoriyi makul bir zemine oturtma noktasında tatminkar bir nitelik taşımamaktadır. Kanaatimizce, bu problemin çözümü, hiçbir rivayeti terk etmeme anlayışını bir yana bırakarak, kaynaklarda aynı ayet ya da surenin sebeb-i nüzulu olarak takdim edilen muhtelif rivayetler arasında tercihte bulunma prensibini esas almak ve bu esas çerçevesinde öncelikle hadis metodolojisinin verilerinden yararlanmak suretiyle gerçek sebeb-i nüzul rivayetini ve dolayısıyla ayetin ne zaman ve hangi sebep üzerine indiğini belirlemektir.

Bibliyografya

AHMED B. HANBEL, *el-Müsned*, İst., 1982, Mısır, trs.

ÂLÛSÎ, Şihâbeddîn Mahmûd, *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut, trs.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst., 1989.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd, *Meâlimü't-Tenzîl*, thk. Hâlid Abdurrahmân el-Akk-Mervân Suvâr, Beyrut, 1995.

BEREKETZÂDE, İsmail Hakkı, *Envâr-ı Kur'an*, İstanbul, 1912.

BEYDÂVÎ, Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Beyrut, 1996.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, İst., 1981 Beyrut, 1987.

BÛTÎ, Muhammed Said Ramazan, *Fıkhu's-Sîreti'n-Nebeviyye*, Beyrut, 1991.

64. Yurdagür, **"Fetret"** md., DİA, XII, 479.
65. İbnü'l-Cevzî, **Zâdu'l-Mesîr**, III, 508-509.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1983.

CEZÂİRÎ, Tâhir b. Sâlih, *Kitâbu't-Tibyân li ba'di'l-Mebâhisi'l-Mutaallika bi'l- Kur'ân alâ Tarîki'l-İtkân*, Mısır, 1334.

DÂREKUTNÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer, *es-Sünen*, Beyrut, 1966.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *es-Sünen*, Beyrut, 1986.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İst., 1998

DERVEZE, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, çev. Şaban Karataş-Ramazan Yıldırım, İst., 1997.

..............., *el-Kur'anü'l-Mecid (Kur'an'ı Anlamada Bir Yöntem Çalışması)*, çev. Vahdettin İnce, İst., 1997.

DİHLEVÎ, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahîm, *el-Fevzü'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*, çev. Mehmed Sofuoğlu, İst., 1980.

EBÛ DÂVÛD, Süleyman b.Eş'as, *es-Sünen*, Beyrut, trs.

EBÛ ZEYD, Nasr Hâmid, *Mefhûmu'n-Nass: Dirâse fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1993.

HÂZİN, Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, Beyrut, trs.

İBN CÂRÛD, Ebû Muhammed Abdullah ibn Ali, *el-Münteka*, Beyrut, 1988.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed, *es-Sahih*, Beyrut, 1993.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut, 1983.

İBN MÂCE, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, Beyrut, trs.

İBN TEYMİYYE, Takiyyüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdülhalîm, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, thk. Adnan Zarzûr, Beyrut, 1979.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut, 1987.

KÂSIMÎ, Muhammed Cemâluddîn, *Mehâsinu't-Te'vîl*, Kahire, ts.,

KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmii'l-Kütüb ve'l-Funûn*, nşr. M. Ş. Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge, İst., 1972.

KATTÂN, Mennâ Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1993.

KURTUBÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988.

MAKDİSÎ, Şihâbeddîn Abdurrahmân b. İsmâîl Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûmin bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç, Ankara, 1986.

MÂTÜRÎDÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtu Ehli's-Sünne*, Bağdad, 1983.

MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Beyrut, 1974, I, 24.

MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *es-Sahîh*, İst., 1981/Beyrut, trs.

NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb, *es-Sünen*, Halep, 1986,

NESEFÎ, Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Tefsîru'n-Nesefî (Medârik)*, Beyrut, 198.

ÖZSOY, Ömer, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Nass-Olgu İlişkisi Bağlamında 'Ulûmu'l-Kur'an'ı Eleştirisi", *İslâmî Araştırmalar*, c: 7; s: 3-4, Ankara, 1994.

RÂZÎ, Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut, trs.

REŞİD RIZA, Muhammed, *Tefsîru'l-Menâr*, Kahire, 1990.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali, *et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, İst., trs.

SEMERKANDÎ, Ebü'l-Leys, *Bahru'l-'Ulûm*, Beyrut, 1996.

SERİNSU, Ahmed Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, İst., 1994.

SUBHİ SÂLİH, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, İst., trs.

SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahmân, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, trs.

ŞÂFİ'Î, Ebû Abdillah Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Beyrut, trs.

ŞÂTIBÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Musa, *el-Muvâfakât fî Usûli'ş-Şerîa*, Beyrut, 1997.

ŞEVKÂNÎ, Ali b.Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, y.y., trs.

TABÂTABÂÎ, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Tahran, 1372.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988.

TABRESÎ, Ebû Ali ibn Hasan, *Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut, 1994.

TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut, 1987 - Beyrut, trs.

TURAN, Abdülbaki, "Arza", *DİA*, İst., 1991.

VÂHİDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed, Esbâbu'n-Nuzûl, Beyrut, 1991.

..............., *el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, Beyrut, 1994,

YAZICI, İshak, "Nüzûl Sebeplerini Bilmenin Kur'an Tefsirindeki Önemi", *O.M.Ü.İ.F. Dergisi*, s: 2, Samsun, 1987.

YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İst., 1979.

YURDAGÜR, Metin, "Fetret", *DİA*, İst., 1995.

ZEMAHŞERÎ, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl*, Beyrut, 1983.

ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1988.

ZERKEŞÎ, Bedrüddîn Muhammd b. Abdillah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trs.